

**PROSJEKTRAPPORT
PP-TJENESTEN I STANGE OG STANGE SKOLE**

”SAMMEN OM SPRÅKOPPLÆRING”

- EN SAMARBEIDSMODELL

NAFO- PROSJEKT

PROSJEKTPERIODE VÅREN 2007-HØSTEN 2008

INNHOLDSFORTEGNELSE:

PLANLEGGINGSFASEN

1.1	Innledning.....	s. 3
1.2	Bakgrunn for prosjektet/begrunnelser.....	s. 4
1.3	Innhold, mål og metoder i prosjektarbeidet.....	s. 5
1.4	Planlegging, gjennomføring og evaluering	s. 7

GJENNOMFØRINGSFASEN

2.0	Veileder: ”Sammen om språkopplæring” – en samarbeidsmodell.	s. 9
2.1	Sammen om språkopplæring” – en samarbeidsmodell	s. 10
2.2	Ideologi, holdninger og verdier/verdigrunlaget	s. 11
2.3	Tilknytning til lovverket	s. 14
2.4	Faglig kompetanse på Stange skole.....	s. 14
2.5	Teoretisk tilnærming	s. 16
2.6	En praktisk-metodisk tilnærming	s. 20
2.7	Kartlegging.....	s. 22
2.8	Innhold i språkopplæringen	s. 23
2.9	Årshjul, hva gjøres og når?	s. 25

EVALUERINGSFASEN

3.0	Evaluering	s. 26
3.1	Status/beskrivelse før, under og etter prosjektet.....	s. 26
3.2	Oppsummering, vurdering og drøfting av måloppnåelse	s. 30
3.3	Om prosessen og samarbeidet i prosjektet	s. 33
4	Litteraturliste	s. 34
5	Vedlegg.....	s. 35

1.1 INNLEDNING

Prosjektet ”Sammen om språkopplæring” –en samarbeidsmodell, er gjennomført i perioden våren 2007 til høsten 2008. Prosjektet omhandler samarbeid om grunnleggende språkopplæring for somaliske barn.

Stange PPT og Stange skole har tidligere samarbeidet om minoritetsspråklige elever sammen med Øverby kompetansesenter. Dette i perioden jan. 2005 – juni 2006. Vi opplevde at dette var et positivt samarbeid som bidro til å heve vår kompetanse. Gjennom NAFO-prosjektet **”Sammen om språkopplæring” –en samarbeidsmodell** har vi fått anledning til å fortsette samarbeidet og ytterligere heve vår kompetanse innenfor fagfeltet.

Prosjektgruppen består av :

Stange PPT: Iren Nyborg Palfi (spesialpedagog)
Thrine Teien Rustad (spesialpedagog)
Annemor Skaare (prosjektleder/spesialpedagog/leder av PPT)

Stange skole: Eva Sandelin (lærer)
Berit Rognan (lærer)
Morten Brendlien (rektor)

PPTs rolle har vært å:

- Drifte prosjektet
- Veilede skolen
- Bidra med faglig påfyll
- Heve kompetanse i forhold til kartlegging

Stange skoles rolle har vært å:

- se på egen praksis og videreutvikle denne
- bedre opplæringen for somaliske elever
- knytte prosjektet til praksis. Både bringe erfaringer, kunnskap og kompetanse inn i prosjektet og likeledes bringe ny kunnskap/kompetanse inn i eget praksisfelt

1.2 BAKGRUNN FOR PROSJEKTET/BEGRUNNELSER:

Stange skole er en barneskole som ligger i Stange sentrum. Pr. høsten 2007 er det 293 elever ved skolen, av disse har 37 minoritetsspråklig bakgrunn. Vi har elever fra 10 forskjellige land. Vi er mottaksskole og har noen innskolingstimer. I løpet av få år hadde vi fått mange elever fra Somalia. Da vi startet samarbeidet med Øverby (Øverby - prosjektet), hadde vi 35 somaliske elever, nå har vi 18. Noen av disse var helt uten tidligere skolegang og uten norskkunnskaper. Av disse elevene var det 6 til 8 som vi oppfattet som veldig utfordrende, og som lærerne følte seg maktesløse overfor. Selv om skolen vår hadde erfaring med minoritetsspråklige elever, opplevde vi disse som en mye større utfordring enn de elevene vi hadde fra andre land. Det var også stor usikkerhet blant oss i møte med foresatte. All kommunikasjon måtte foregå via tolk, og det oppsto mange misforståelser. Vi hadde nylig startet et treårig prosjekt ved vår skole, kalt ” Med blick for muligheter”, kanskje bedre kjent som LP-modellen. Dette var et samarbeidsprosjekt der Lillegården kompetansesenter hadde det faglige ansvaret. Det skulle vise seg at disse to prosjektene (Øverby-prosjektet og Med blick for muligheter) understøttet hverandre og hadde mange likhetstrekk.

Stange PPT er en kommunal og fylkeskommunal tjeneste. Tjenesten har 6 stillingshemler og har 6 ansatte samt to 40%-stillinger i samarbeid med Hamar PPT. Stange PPT ser behovet for å heve sin kompetanse i forhold til minoritetsspråklige elever både på system- og individnivå. Gjennom Øverby-prosjektet (se over) har vi som har deltatt fått hevet vår kompetanse. Utfordringen er å implementere denne kompetansen i egen tjeneste samtidig som et team i tjenesten får en spisskompetanse innenfor området.

I løpet av prosjektperioden dvs. fra 01.08.08, ble vi en interkommunal PP-tjeneste hvor Hamar PPT, Løten PPT, Stange PPT og Hedmark Fylkeskommune er involvert. Navnet på den nye tjenesten: Hamarregionens interkommunale PP-tjeneste (HIPPT).

Sentralt står spørsmålet om hvordan PPT og skolen kan jobbe sammen for å bedre språkopplæringen for minoritetsspråklige elever i Stange. Kan vi ved å utvikle vårt samarbeid bli i bedre stand til å kunne skille mellom spesifikke og generelle lærevansker og de utfordringer man har i den praktiske pedagogiske hverdagen når det gjelder minoritetsspråklige med en annen kultur, erfarings- og språkbakgrunn enn den norske?

Vi ser at samarbeid mellom PPT og skole, og samarbeid internt på skolen, mellom lærere og morsmåslærere er sentralt. Morsmåslæreren har ofte ikke pedagogisk utdanning, og mange av dem blir tilsatt i en liten stilling. Det ligger dermed en ekstra utfordring i å inkludere dem i personalet for øvrig. Sentrale spørsmål blir: Hvordan få til et godt samarbeid med morsmåslærere, hvordan integrere morsmåslærere i personalet for øvrig og hvordan få til en helhetlig språkopplæring?

I dette prosjektet velger vi å ha fokus på de somaliske elevene. Begrunnelse for dette er at somaliere er en gruppe minoritetsspråklige som blir boende i Stange kommune over tid. Språk- og språkopplæring er sentralt og svært krevende for denne gruppen av elever. Videre velger vi å fokusere på grunnleggende språkopplæring og samarbeid mellom lærere og morsmåslærere.

Vår problemstilling for prosjektet er som følger:

”Hvordan samordne en helhetlig språkopplæring for somaliske barn på Stange skole?”

1.3 INNHOLD, MÅL OG METODER I PROSJEKTARBEIDET:

For å finne svar på vår problemstilling, måtte prosjektgruppen først finne frem til og avklare hva som skulle være innholdet i prosjektet og hvilke mål vi skulle ha for arbeidet vårt.

Likeledes måtte vi avklare og bestemme oss for hvilke metoder vi skulle bruke. Dette kan kort skisseres som følger:

INNHOLDET i vårt prosjekt ble samarbeid om en helhetlig språkopplæring for somaliske elever i de første klassetrinn, henholdsvis 1. til 4. trinn.

KORTSIKTIGE MÅL (resultatmål):

- Utarbeide en modell/veileder for en helhetlig språkopplæring for somaliske elever på 1. – 4. trinn
- Utvikle et godt samarbeid mellom kontaktlærer, lærer i GNO (grunnleggende norskopplæring) og morsmåslærer i somalisk
- Finne fram til egnet kartleggingsmaterieell for å evaluere somaliske elevers språkutvikling og språklig mestring.

LANGSIKTIGE MÅL (effekt mål):

- Utvikle et godt samarbeid om en helhetlig språkopplæring for somaliske barn på Stange skole

METODER:

For å få svar på vår problemstilling valgte vi følgende metoder:

- Innhenting av informasjon og kunnskap om fagfeltet gjennom faglitteratur, lover rundskriv kurs, nett-søk o.l
- Innhenting av informasjon og kunnskap gjennom NAFO-samlinger, forelesninger og kurs
- Innhenting av informasjon og kunnskap gjennom skolebesøk og ekskursjoner
- Drøfting og utvikling av rutiner, organisering og samarbeid internt på Stange skole
- Skriftliggjøring av arbeidet
- Faste prosjektgruppemøter i tillegg til internt arbeid på Stange skole og i PPt mellom møtene
- Veiledning fra NAFO

EVALUERING:

For å kunne evaluere prosjektet på en konstruktiv måte ble vi enige om hva som skulle evalueres og hvordan dette skulle gjøres. Vi har foretatt følgende utvalg:

Evaluering av kortsiktig mål/resultat mål;

”Utvikle et bedre samarbeid mellom kontaktlærer, lærer i GNO og morsmåslærer i somalisk”.

Evalueringsmetode:

Intervju med morsmåslærer under og etter prosjektet

Evaluering av langsiktig mål/effekt mål:

”Utvikle et godt samarbeid om en helhetlig språkopplæring for somaliske barn på Stange skole”.

Evalueringemetoder:

- Status beskrivelse av samarbeid om språkopplæring før, under og etter prosjektet.
- Vurdering og drøfting av måloppnåelse i prosjektgruppen

1.4 PLANLEGGING, GJENNOMFØRING OG EVALUERING:

Prosjektarbeidet ble i hovedsak delt inn i tre faser: Planleggingsfasen, gjennomføringsfasen og evalueringfasen. Selv om fasene har gått noe i hverandre kan de beskrives slik:

Planleggingsfasen handlet i hovedsak om å sette seg inn i fagområdet, innhente informasjon og kunnskap for så å drøfte og etter hvert komme frem til hva som skulle være prosjektets innhold, mål, metoder og problemstilling. Likeledes å avklare hva vi ønsket å evaluere og hvordan dette skulle gjøres. Arbeidet med projektskisse/disposisjon, fremdriftsplaner og utforming av prosjektet, startet i planleggingsfasen.

Dette er i hovedsak synliggjort i del 1. av prosjektrapporten.

Gjennomføringsfasen handlet i hovedsak om utformingen av samarbeidsmodellen. Siden det å utarbeide en samarbeidsmodell er et av resultatmålene, har selve modellen vært et gjennomgangstema i prosjektarbeidet. Vi har hatt fortløpende gjennomgang av rutiner ved Stange skole når det gjelder arbeidet med minoritetsspråklige elever. Det har vært drøftinger og videre avklaringer i forhold til ideologi, holdninger og verdier, tilknytning til lovverket, skolens kompetanse og samarbeidsrutiner. Teoretisk forankring har gitt grunnlag for drøftinger av innhold og arbeidsmetoder i forhold til språkopplæringen.

I forhold til kartlegging, planlegging, gjennomføring og evaluering har det vært viktig å komme fram til: Hvem gjør hva og når blir dette gjort?

Dette ble etter hvert skriftliggjort i en veileder: ”Sammen om språkopplæring”- en samarbeidsmodell. Denne utgjør del 2 av prosjektrapporten, hvor vi i hovedsak svarer på problemstillingen:

”Hvordan samordne en helhetlig språkopplæring for somaliske barn på Stange skole.”

Intensjonen har vært at denne veilederen skal bli brukt som et arbeidsdokument/internt verktøy i arbeidet med minoritetsspråklige elever ved Stange skole.

Evalueringsfasen har omhandlet siste del av prosjektarbeidet. På grunn av utvalgte evalueringsmetoder som eksempelvis statusbeskrivelse fra Stange skole før-, under- og etter prosjektet, har dette medført at evalueringsprosessen har pågått kontinuerlig. I tillegg ble det gjennomført vurdering i form av drøfting rundt måloppnåelse. Arbeidet under evalueringsfasen er skriftliggjort i del 3 av prosjektrapporten.

2.0

VEILEDER:

”SAMMEN OM SPRÅKOPPLÆRING”

- EN SAMARBEIDSMODELL

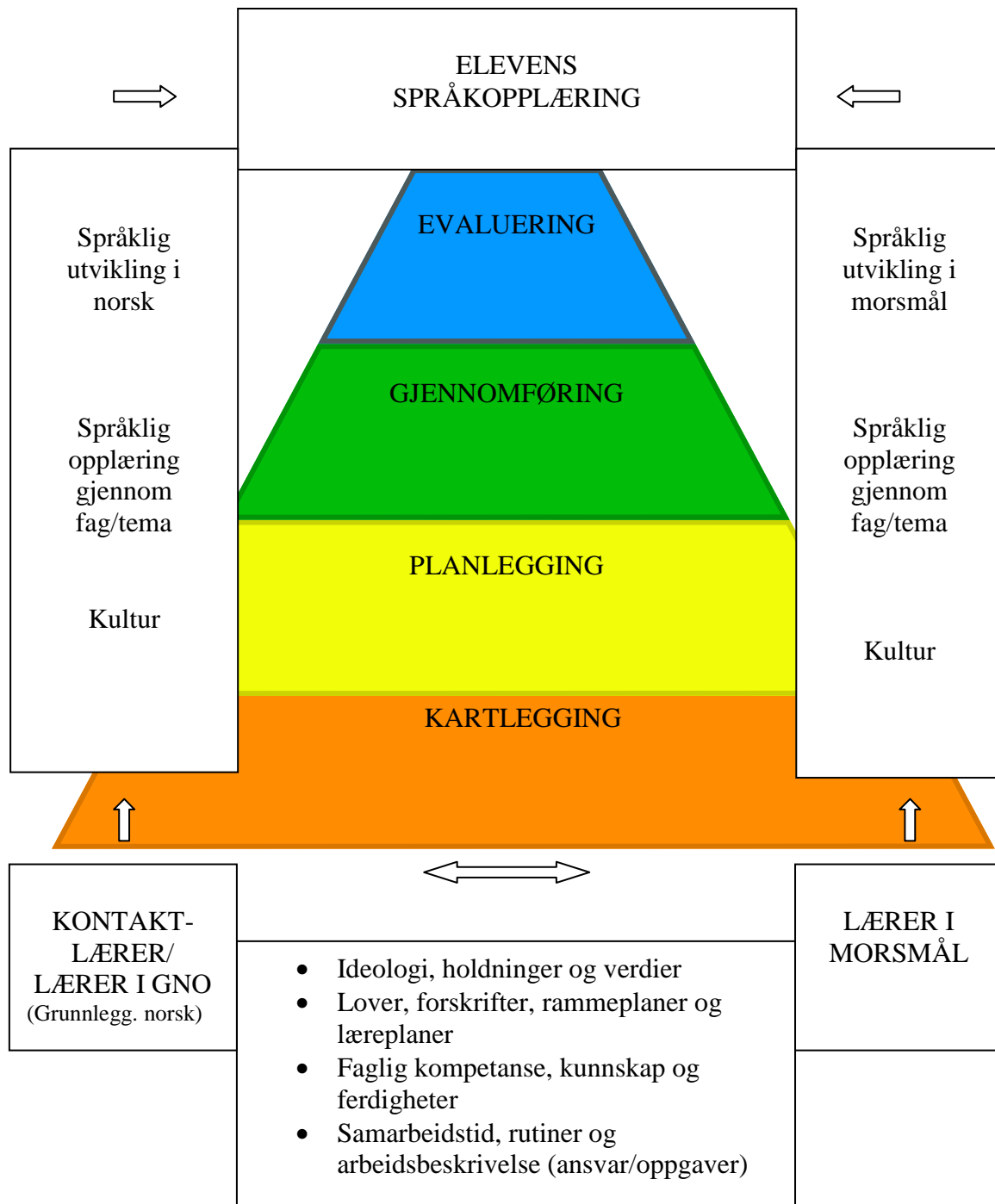

NAFO- PROSJEKT

STANGE SKOLE OG PP-TJENESTEN I STANGE

Våren 2008

”SAMMEN OM SPRÅKOPPLÆRING”
- en samarbeidsmodell

2.2 IDEOLOGI, HOLDNINGER OG VERDIER/VERDIGRUNNLAG:

Formålsparagrafen for den norske skole og opplæringsloven er tuftet på og preget av en ideologi som er gjennomsyret av prinsippet om likeverd. I **Opplæringslovens § 1-2** står det; ”*Opplæringa skal tilpassast evnene og føresetnadene hjå den enkelte eleven...*”

Norge har alltid hatt innvandring. Innvandringen de siste 35 år har imidlertid hatt større omfang og en annen sammensetning enn tidligere, og har således ført til betydelige endringer i befolkning og samfunnsliv. Ca. hver åttende innbygger har enten mor eller far, eller begge, som er født i utlandet. Innslaget av ikke-vestlige innvandrere har økt.

Det nye kulturelle og religiøse mangfoldet i befolkningen er kommet for å bli. Mangfoldet må anerkjennes og vises respekt, ved at ulike behov i befolkningen blir avspeilet i utformingen av offentlige tjenester og samfunnets fellesordninger. Å tilby likeverdige tjenester som tar hensyn til at borgerne kan ha nye og andre behov enn flertallet, er å anerkjenne det nye mangfoldet i praksis. Det viser at samfunnet er åpent for å endre seg.

Regjeringens mål er at alle barn som vokser opp i Norge, uavhengig av foreldrenes fødeland, skal ha samme mulighet for å delta i samfunnet. Regjeringen mener at en innsats for like muligheter i utdanning er det viktigste man kan gjøre for å forbygge at store sosiale og økonomiske forskjeller vil følge etniske skiller i framtiden.

Den nye kulturelle og sosiale variasjonen i befolkningen, og et fast innslag av nyinnvandrede innbyggere, betyr at barn i Norge vil ha mer forskjellig utgangspunkt enn tidligere. Blant barn og unge med innvandrerbakgrunn er det en større andel som gjør det dårligere i skolen enn blant andre elever, og flere som faller fra underveis i skoleløpet.

For etterkommere av innvandrere er regjeringens mål at de som voksne ikke skal ha systematisk dårligere levekår enn andre, og at de sosiale og økonomiske ulemper foreldrene kan ha fordi de har innvandret, ikke skal gå i arv til barna. Utdanning styrker barn og unges senere muligheter i arbeidslivet, og til å bli aktive deltakere i samfunnet. Barnehage og skole er møteplasser som gir barn og unge felles erfaringer på tvers av familiebakgrunn, og de er

viktige formidlere av demokratiske verdier og likestillingsidealer. Barnehage og skole er arenaer for å knytte sosiale kontakter og vennskap langt inn i voksenalder.

Regjeringen mener at nøkkelen for unge til å oppnå like muligheter som voksne, ligger i like muligheter til utdanning. Begrunnelsen er at utdanning har stor betydning for situasjonen på andre levekårsområder. Hvordan det går med barn av innvandrere i skole og utdanning blir derfor det viktigste målet på om politikken lykkes for denne gruppen.

Mål for voksne innvandrere	Mål for barn som vokser opp i Norge
Ha arbeid og være økonomisk selvhjulpen	Mestre skole og utdanning på linje med andre
Lære norsk og innta en aktiv og åpen holdning til samfunnet	Ha like muligheter i arbeid som voksne
Sette seg inn i grunnlaget for norsk samfunnsliv	Delta på linje med andre i det sivile og -politiske liv
Legge forholdene til rette for barn og unges samfunnsdeltakelse	Oppløve tilhørighet og aksept for den man er
Oppløve aksept for den man er	

Våren 2004 la regjeringen frem en stortingsmelding om grunnopplæringen, jf. St.meld. nr. 30 (2003-2004) "Kultur for læring". I meldingen foreslås en rekke konkrete tiltak som skal bidra til et kvalitetsløft i både barneskole, ungdomsskole og videregående opplæring. Disse tiltakene, og den øvrige politikken overfor barn og unge i skolen, er det fremste virkemiddelet for å skape en bedre skole for alle elever, spesielt elever med svake skoleprestasjoner. De generelle tiltak som blir satt inn for å bedre læringsutbyttet, bidra til økt tilpasset opplæring og bedre gjennomføring, kommer også elever med innvandrerbakgrunn til gode. I stortingsmeldingen er det foreslått en bred satsing for å sikre alle elever en bedre tilpasset opplæring.

Utdannings- og forskningsdepartementet la i desember 2003 fram strategiplanen ”Likeverdig utdanning i praksis! Strategi for bedre læring og større deltakelse av språklige minoriteter i barnehage, skole og utdanning 2004-2009”.

Planen kommer i tillegg til de generelle tiltakene og setter sterkere fokus på de utfordringer og muligheter som en elevgruppe preget av mangfold når det gjelder språk, hjemmeforhold, religion og kultur medfører. Dersom en skal lykkes med å inkludere alle grupper i skole og opplæring, må innsatsen økes så tidlig som mulig, og aller helst før skolestart.

Strategien har fem hovedmål:

- bedre språkforståelsen blant minoritetsspråklige barn i førskolealder
- bedre skoleprestasjonene til minoritetsspråklige elever
- øke andelen minoritetsspråklige og lærlinger som påbegynner og fullfører videregående opplæring
- øke andelen av minoritetsspråklige studenter i høyere utdanning
- bedre norskferdighetene til minoritetsspråklige voksne

Regjeringen legger vekt på å ha en helhetlig strategi i opplæringen av språklige minoriteter fra barnehage til høyere utdanning. Gjennom en strategi der enkelttiltakene ses i sammenheng, vil en få størst effekt ut av det enkelte tiltak. Utdanningsdirektoratet har et særlig ansvar for oppfølgingen av strategiplanen og for å se de ulike tiltakene i sammenheng.

Å beherske norsk språk er en forutsetning for å lykkes i norsk skole og kunne delta i samfunnet.

Kilde: St.meld. nr. 49 (2003-2004)

Mangfold gjennom inkludering og deltakelse

Ansvar og frihet

Tilråding fra Kommunal- og regionaldepartementet av 1. oktober 2004, godkjent i statsråd samme dag. (Regjeringen Bondevik)

2.3 TILKNYTNING TIL LOVVERKET:

Kommunen har plikt til å gi elever i grunnskolen med annet morsmål enn norsk nødvendig morsmålsopplæring, tospråklig fagopplæring og særskilt norskopplæring inntil de har tilstrekkelig kunnskap i norsk til å følge den vanlige opplæringen. Vi viser til **Opplæringsloven § 2 – 8** hvor det står:

”Elevar i grunnskolen med anna morsmål enn norsk og samisk har rett til særskild norskopplæring til dei har tilstrekkeleg dugleik i norsk til å følgje den vanlege opplæringa i skolen. Om nødvendig har slike elevar også rett til morsmålsopplæring, tospråkleg fagopplæring eller begge delar”.

Det er ikke fastsatt kriterier for å måle elevens ”dugleik i norsk”. Tilbud om tospråklig opplæring eller særskilt opplæring i norsk skal gis etter enkeltvedtak. Vi viser til **Rundskriv F-08-04** hvor det står:

”Fra og med skoleåret 2003/2004 skal det fattes enkeltvedtak etter §2 – 8. Skolen må foreta en individuell vurdering av den enkelte elev og av hvilke opplæringsbehov eleven har. Det er rektor ved hver enkelt skole som fatter enkeltvedtak”.

Videre viser vi til **Rundskriv F-008-03**:

”Fra og med skoleåret 2003/2004 skal det fattes enkeltvedtak etter §2 – 8. Skolen må foreta en individuell vurdering av den enkelte elev og av hvilke opplæringsbehov eleven har. Det er rektor ved hver enkelt skole som fatter enkeltvedtak”.

2.4 FAGLIG KOMPETANSE PÅ STANGE SKOLE

Formell:

To lærere med videreutdanning i ”flerkulturell forståelse”. To lærere med 2. avdeling spes.ped, i tillegg noen med 1.avdeling.

Uformell:

Mange års erfaring med minoritetsspråklige elever: De første vietnameserne kom på slutten av 70-tallet, iranere på 80-tallet og bosniere på 90- tallet. De siste årene er det somalierne som har utgjort den største enkeltstående gruppa minoritetsspråklige elever ved skolen. De første kom på slutten av 90- tallet. Pr dags dato har vi elever fra 15 land.

Morsmåslærer:

Skolen har hatt en stabil, somalisk medarbeider gjennom flere år. Hun kom til Norge for 11 år siden, og til Stange året etter, etter ett år i mottak. I løpet av dette første året lærte hun seg så godt norsk at hun ble brukt som tolk og ressursperson i det somaliske miljøet på Stange. I 2001 ble hun ansatt som morsmåslærer ved skolen. Hun har tilegnet seg et godt norsk, og har god kontakt og tillit i det somaliske miljøet, og er godt integrert i det norske. Hun har ikke formell undervisningskompetanse, men er positiv, engasjert og lærenem.

Prosjekt med Øverby Kompetansesenter:

Høsten 2005 tok vi kontakt med Øverby Kompetansesenter og ble trukket med i et to-årig prosjekt. Deltakerne i prosjektet var to ansatte i PP-tjenesten, rektor og to lærere fra vår skole, pluss rektor og to lærere fra Stange ungdomsskole. I tillegg ble flere andre lærere trukket med ettersom hvilke elevkasus vi tok opp. I prosjektet ble det lagt stor vekt på kartlegging. I prosjektet fikk vi ny innsikt og større forståelse de minoritetsspråklige elevene når det gjelder kultur, bakgrunn og familieforhold. Vi tilegnet oss en teknikk for hvordan vi kunne arbeide med elever som hadde en for oss, utfordrende atferd, og vi fikk en felles plattform med PP-tjenesten. Skolen fikk tilført ny kompetanse.

NAFO-prosjektet:

Stange PPT henvendte seg til Stange skole med tanke på prosjektdeltagelse i prosjektet ”Utvikling av PPTs kompetanse i flerkulturelle emner, 2006 – 2008”.

Målsetting for prosjektet:

1. Øke PPTs kompetanse i å ivareta minoritetsspråklige behov.
Dette omfatter både system- og utredningsarbeid.
2. Utvikle og spre erfaringer fra gode eksempler på PPTs arbeid med barnehager og skoler.

Målgruppe:

PPT samt ledere og lærere i barnehager og skoler i Vest-Agder, Finnmark og Hedmark.

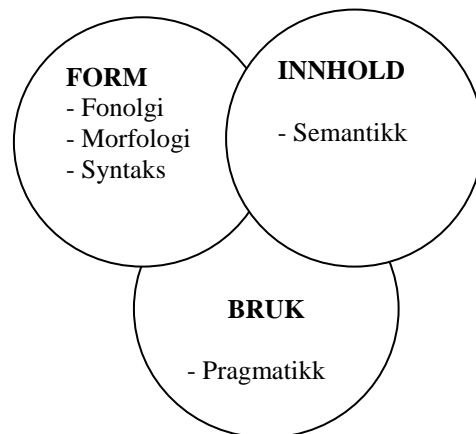
Vektlegging i prosjektet:

- Øke refleksjonsnivå og handlingskompetanse hos den enkelte PP-rådgiver
- Få til en endring av praksis i barnehager og skoler.

På bakgrunn av et allerede godt etablert samarbeid innenfor fagfeltet, ønsket vi å bli med i NAFO-prosjektet.

2.5 TEORETISK TILNÆRMING

Språklige ferdigheter er forutsetning for kommunikasjon, tenkning og læring. Et godt språk er en vellykket integrasjon av språkets ulike komponenter. Gode språklige ferdigheter innebærer ferdigheter innenfor følgende områder som er beskrevet i Bloom & Laheys språkmodell (1978)

Innhold:

- Mentalt begrepssystem (tanker /ideer om objekter, tilstander, hendelser i vår verden)
Læres ved erfaringer
- Semantikk (innhold – dannelse av ord og ordsammensetninger)
Læres i kommunikasjon – bruk av språk

Form:

- Fonologi(lydsystem)
Læres ved språklig bevissthetstrening
- Morfologi (meningsbærende grunneheter, har med struktur og oppbygning å gjøre)

Læres ved språklig bevissthetstrening

- Syntaks (form/grammatikk – sette ord sammen til den meningen som skal uttrykkes)

Læres ved språklig bevissthetstrening

Bruk:

- Pragmatikk (bruk)

Læres ved sosial samhandling/kommunikasjon/lek

Helhetlig språkopplæring for somaliske barn:

Sissel Lyngstøl ved Institutt for spesialpedagogikk ved Universitet i Oslo hevder i sin presentasjon *“Tospråklig utvikling og minoritetsspråklighet”* ISP-kurs 2005 at;

”Å være minoritetsspråklig innebærer å være to- eller flerspråklig med et morsmål som ikke er majoritetsspråk i samfunnet.”

Videre sier hun at;

”Tospråklighet innebærer å være i en situasjon der individet lever med to språk, har tilgang til to språk og kan bruke begge språkene når det er behov for det. Når et individ behersker sine to språk så godt at de kan brukes fullstendig etter som situasjonen krever det, snakker vi om funksjonell tospråklighet.”

Helhetlig språkopplæring innebærer tospråklig opplæring. Dvs opplæring på morsmål og på norsk. Morsmål regnes som barnets førstespråk. I noen familier lærer barnet to førstespråk samtidig fordi foreldrene har forskjellige språk og benytter hvert sitt språk overfor barnet.

Dette kalles *samtidig* eller *simultan tospråklig utvikling*. De fleste somaliske barn utvikler tospråklighet ved at de tilegner seg et andrespråk, som deretter utvikler seg til å bli et majoritetsspråk. Dette skjer gjennom lek og kontakt med andre barn i barnehage og skole. Da vil barnet ha en *gradvis* eller *suksessiv tospråklig utvikling* fordi de lærer andrespråket med basis i morsmålet. Andrespråkutviklingen har det til felles med førstespråkutviklingen at utviklingen går fra korte ytringer til lengre ytringer med gradvis bruk av bøyninger og videre til komplekse ytringer. Når barnet lærer et nytt språk i tillegg til morsmålet, vil andrespråket i

en periode kunne være preget av overføringer fra morsmål til forenklete språklige konstruksjoner på norsk. Dette blir kalt for *mellomspråk*.

Alle forhold som påvirker den generelle språkutviklingen vil også påvirke det å tilegne seg et andrespråk. Det har særlig stor betydning å få muligheter for språkstimulering på begge språk, dette gjelder både kvalitet på språkstimulering og at barna får muligheter til å ta i bruk begge språk. (Kilde: Språkveileder. Kap 6.1)

Norsk og/eller morsmålsopplæring? Faglige begrunnelser.

I **Opplæringslovens § 2 – 8** står det; ”*Elever i grunnskolen med annen morsmål enn norsk og samisk har rett til særskild norskopplæring til dei har tilstrekkelig dugleik i norsk til å følgje den vanlige opplæringa i skolen.*” Videre heter det at for å kunne vurdere om elevene har ”*tilstrekkelig dugleik i norsk*” er det nødvendig med kartlegging.

Espen Egeberg sier i boken; ”*Minoritetsspråklige med særskilte behov*” (2007);

Tospråklige programmer der hovedvekt av faglæring de fire/fem første årene skjer gjennom førstespråket med en gradvis innføring av undervisning også gjennom andrespråket kan gi minoritetsspråklige like gode skoleprestasjoner som ettspråklige. Hvis det som skal læres ikke forstås, ikke er meningsfullt eller ikke kan relateres til egne kunnskaper individet har fra før, vil det være problematisk å få med seg innholdet i undervisningen. Opplæring i et svakt andrespråk vil i de fleste tilfelle gi et svært dårlig læringsutbytte og lite skolefaglig utvikling. Eleven må ha utviklet generelle språkferdigheter (ferdigheter på morsmål som kan overføres til læring av andrespråk) og spesifikke andrespråksferdigheter for å få utbytte av opplæringen.

Vektlegging av begrepsopplæring i småskolealder for minoritetsspråklige.

Faglige begrunnelser.

Thor Ola Engen sier i artikkelsamlingen *Kompetanse for tilpasset opplæring* i artikkelen *Tilpasset opplæring i et sosiokulturelt perspektiv* som følger:

Leseprosessen kan deles i to delprosesser, en forside og innholdsside.

Minoritetsspråklige har i hovedsak vansker med leseforståelse på norsk (innholdssiden). De kan imidlertid ofte lett tilegne seg tekniske leseferdigheter (formsiden). Første grunnleggende lesebøker vektlegger ord/uttrykk innenfor ”nær begrepssone” for nettopp å lette den tekniske innlæringen/avkodingen (dvs at barnet ikke skal bruke unødvendig energi på å forstå innhold når det skal lære å ”knekke lesekoden”). Minoritetsspråklige har ikke tilsvarende fordel som de norske barna har. Derfor må begrepsopplæring vektlegges i den første leseopplæring. Manglende leseforståelse innebærer etter hvert vansker med å få med seg det faglige innhold på skolen ettersom teoristoff/fagstoff øker

Hvor lang tid tar språkopplæringen?

Hvis barnet lærer begge språk parallelt kalles det *simultan språkutvikling*.

Sekvensiell språkutvikling er betegnelsen når andrespråk innføres når førstespråk er etablert (ved ca 3 års alder). Viser for øvrig til s. 11 i rapporten.

Espen Egeberg (se over) sier at det vil være store variasjoner i den tospråklige utviklingen avhengig av faktorer som:

- tidspunkt for innføring av et nytt språk
- grad av stimulering av og erfaring med de enkelte språkene
- språkernes sosiale status
- motivasjon for å lære språkene osv.

Yngre barns språk er i stor grad bundet til konkrete handlinger, miljø og sosial interaksjon. Dette kontekstbasert, sosiale språket tar ca. to – fire år å tilegne seg. For eldre barn trengs det flere ord og en mer kompleks og abstrakt språkbruk for å forstå, forklare og behandle informasjon. Denne mer abstrakte og komplekse formen for språkbruk kan det ta fem til åtte år å tilegne seg.

Barnets utvikling av kommunikasjons- og kontekstbaserte ferdigheter er nærmere beskrevet av J.Cummins (2000). Han sier at selv om de minoritetsspråklige barna tilsynelatende har opparbeidet seg et flytende og funksjonelt språk i vanlige sosiale sammenhenger, er ikke språkferdighetene tilstrekkelige til å forstå og bruke språket mer abstrakt i ulike læringssituasjoner.

2.6 EN PRAKTISK-METODISK TILNÆRMING

Skoleeiers rolle:

Kommunene er organisert forskjellig. En viktig forutsetning for å lykkes og å oppfylle opplæringslovens intensjon er at kommunens politiske og administrative ledelse prioriterer tiltak for inkludering av elever med minoritetsspråklig bakgrunn. Skoleeier forvalter en statlig toppfinansiering til morsmålsopplæring/tospråklig fagopplæring og grunnleggende norsk. Denne er basert på antall elever og kan være tilstrekkelig for etablering av tilbud. Med bakgrunn i behovet kan det likevel være nødvendig med kommunale tilleggsressurser for å ivareta nødvendig faglige og organisatoriske forhold.

Rektors rolle:

Rektor er ansvarlig for ledelse og organisering av opplæringen, gjøre enkelvedtak på opplæring i morsmål og grunnleggende norsk, tilsetting av fagpersoner samt fysisk tilrettelegging og nødvendig organisering. Det er nødvendig å avsette tid for samarbeid mellom de ulike fagpersonene. Behovet for samarbeid med sentrale eksterne parter må også ivaretas, herunder ansvarlige for mottak av flyktninger/familiegjenforening eller andre. Rektor må også ivareta behovet for at skolen har tilstrekkelig læremidler og teknisk kontorutstyr for å gjennomføre nødvendig kartlegging og undervisning.

Koordinator for minoritetsspråklige elever:

Det er avsatt 45 minutter pr uke til denne oppgaven.

Arbeidsoppgaver:

- Holde seg oppdatert faglig og kunne informere om temaer innenfor GNO. Dette gjelder saker som: Informasjon om "Læreplan for minoritetsspråklige" og kartlegging av minoritetsspråklige etter denne planen.
- På Stange skole er det "innskolingsklasse" hvor koordinator i samarbeid med lærerne i denne klassen, sørger for et godt undervisningsopplegg.
- Koordinator skal også være kjent med skolens materiell, spesielt tenkt brukt for de minoritetsspråklige og kunne gi råd om nyttig materiell.
- Det er også et ansvar for å kjøpe inn utstyr/konkretiseringsmateriell.

Koordinator for spesialundervisningen:

Koordinator for spesialundervisningen er fordelt mellom to lærere og har til sammen en ressurs på halvannen time pr uke. Det er i liten grad anledning til å drive med kartlegging, ut fra den begrensede ressursen.

Oppgaver:

- Å være bindeledd mellom PPT og skolen.
- Veilede kolleger i forhold til IOP og rapporter.
- Delta i det kommunale nettverket for koordinatorene.
- Holde seg a jour når det gjelder materiellsamlingen og bestille nytt.
- Bistå lærere i vurderingen av behov for kontakt med PPT. Når det gjelder minoritetsspråklige elever, blir én av oppgavene å sortere/skille mellom det som er spesialpedagogikk og det som er vanlige problemer/utfordringer på grunn av minoritetsbakgrunnen.

Både koordinator for minoritetsspråklige elever og koordinator for spesialundervisningen bistår rektor i dialog og drøftinger i forkant av vedtak om opplæring i grunnleggende norsk.

Morsmåslærere:

Skolen har hatt en stabil, somalisk medarbeider gjennom flere år. Hun kom til Norge for 11 år siden, og til Stange året etter, etter ett år i mottak. I løpet av dette første året lærte hun seg så godt norsk at hun ble brukt som tolk og ressursperson i det somaliske miljøet på Stange. I 2001 ble hun ansatt som morsmåslærer ved skolen. Hun har tilegnet seg et godt norsk, og har god kontakt og tillit i det somaliske miljøet, og er godt integrert i det norske. Hun har ikke formell undervisningskompetanse, men er positiv, engasjert og tilegner seg lett nye oppgaver .

- Morsmåslærer har ansvar for morsmålsundervisningen og to-språklig fagopplæring
- Morsmåslærer jobber ut fra intensjonene i "Læreplan for språklige minoriteter"
- Morsmåslærer kan gjennomføre undervisningen som styrking i klassen eller ta eleven(e) ut
- Morsmåslærer kan brukes som bindeledd mellom hjem og skole ved å delta på foreldremøter og kontaktmøter med minoritetsspråklige foreldre innenfor sin arbeidsavtale.

- Morsmåslærer skal delta i samarbeidsmøter mellom GNO-lærere, kontaktlærere og faglærere.

GNO-lærer:

Lærer i grunnleggende norsk har ansvar for:

- Å samarbeide med kontaktlærer, morsmåslærer og faglærere.
- Planlegge og gjennomføre undervisningen i GNO.
- Foreta kartlegging i samarbeid med kontaktlærer og faglærere.
- Sammen med kontaktlærer, samarbeide med foreldrene.
- Årlig innrapportering til rektor.

Kontaktlærer:

Kontaktlærer har, foruten det ansvaret som følger med det å være kontaktlærer, ansvar for:

- Samarbeidet med faglærere, lærer i GNO og morsmåslærer.
- Elevens helhetlige tilbud.
- Kontakten og samarbeidet med foreldrene.

2.7 KARTLEGGING

Hvorfor kartlegges? I første omgang for å vite hvor eleven står i forhold til Læreplaner for språklige minoriteter. Det vil gi lærerne nyttig innsikt i hvor eleven befinner seg i forhold til hva det skal undervises i og hvilket nivå eleven befinner seg på. Kartleggingsmateriellet vil også vise elever som ikke skal ha grunnleggende norsk, slik at de følger den ordinære undervisningen i norsk.

Hva skal kartlegges? Det er elevenes samlede språkkompetanse i norsk som skal kartlegges. Kartleggings materiellet fra utdanningsdirektoratet inneholder kartlegging på følgende områder: lytte, tale, lese, skrive, språklæring og språk og kultur. Vi starter samtidig opp med digital mappevurdering.

Hvem utfører dette? Det er i hovedsak kontaktlærere og lærere i gno som har ansvar for dette.

Hvilke kartleggingsverktøy bruker vi? Høsten 2008 startet Stange skole med å bruke kartleggingsmateriellet ”Språkkompetanse i grunnleggende norsk” Det er utviklet av Utdanningsdirektoratet. For oss på Stange skole er ikke det noe nytt med kartlegging av de minoritetsspråklige elevene. Tidligere har vi brukt TOSP og mappevurdering i tillegg til årlige NOA-rapporter.

Vi vet at barnehagene i Stange kartlegger de minoritetsspråklige elevene med Tras. Det kan bli et videre satsingsområde for oss på Stange skole at får kurs i Tras. Det kan bli et nyttig utgangspunkt for å legge til rette undervisningen i 1 klasse.

2.8 INNHOLD I SPRÅKOPPLÆRINGEN

Erfaringer fra arbeidet med minoritetsspråklige elever har vist at selv om elevene snakker et tilsynelatende godt norsk, så har mange et mangelfullt ordforråd. Dette gjelder også for de minoritetsspråklige barna som er født i Norge. De mangler ofte begreper til å uttrykke følelser, familieforhold, kroppsdeler, utstyr i hjemmet osv. De kan også få problemer med å forstå og følge med undervisningen i orienteringsfagene. De får ikke samme norskspråklige erfaring som andre barn, fordi de som oftest bruker sitt eget morsmål hjemme. Problemene blir mer synlige fra 4. klasse. Dette gjør at det er viktig å gå systematisk til verks fra elevene starten på skolen.

Vi ønsker et godt samarbeid mellom lærer i grunnleggende norsk og morsmållærer. Det bør samarbeides om temaer og undervisningsopplegg, slik at GNO og morsmålet forsterker hverandre. I så stor grad som mulig bør timene i GNO og morsmål komme i tillegg til den ordinære undervisningen.

Vårt fokus er å øke ordforråd og begrepsforståelse. Dette vil danne grunnlaget for forståelse av innholdet i fag, litteratur og kommunikasjon. Et godt ordforråd er også en forutsetning for skriving. Vi bruker samtale som metode i 1. og 2. klasse. Når elevene merker at noen hører på dem med interesse, så får de lyst til å lære språket.

Vi har valgt å bruke verket ”Finn et ord”, billedkortene og billedplansjene. Det finnes også andre verk og billedkort på skolen. I tillegg finnes mye konkretiseringsmateriell, f.eks dokkehus og bondegård med dyr og dokker.

Vi bruker kortene på ulike måter. Et bilde av en sofa kan bety mye. (Funksjon: Man kan sitte i den. Overbegrep: Møbel. Hvilke andre møbler finnes? I hva slags rom brukes sofaen? Hvilken farge? Har dere sofa hjemme? Fortell!) Vi gjør det spennende ved å konkurrere. Hvem kan navnet på flest ord. Vi teller dem. Hvor mange? Det øves også på riktig uttale, grammatikk og ordstilling.

Til ”Finn et ord” finnes det også arbeidsbøker og en lærerveiledning. Arbeidsbøkene er for de som kan skrive. Det er allikevel mulig å bruke bilder og enkel tekst fra arbeidsbøkene etter hvert som elevene begynner å lese.

I 1. klasse bruker vi bl.a ”Mine første 1000 ord”. På samme måte som i 1. klasse legger vi vekt på å trene muntlig/samtale gjennom bildene. Elevene skal også ha en ekstra time med lesetrening og få noe tid til å gjennomgå og sikre forståelsen av det klassen jobber med i norsk. I 2. klasse er det bokstavprogram med fokus på lesing og skriving.

I 3. og 4. klasse forsterker vi det faglige innholdet i den ordinære undervisningen. Elevene har ofte behov for en nærmere forklaring for å forstå innholdet i tekster som klassen jobber med. Timene er i utgangspunktet lagt i tillegg til ordinær undervisning.

GNO-lærer må sette seg inn i hva klassen jobber med og samarbeide med faglærerne og morsmåslærer. Stoffet kan presenteres i GNO- timen, før eleven møter det i klassen. Arbeidet og innholdet i timene må nøye tilpasses elevens forkunnskaper og kompetanse. Pc og internett blir et viktig verktøy, og tekster kan forenkles.

Opplegget forutsetter at alle lærere som har eleven, tar utgangspunkt i Læreplanen i grunnleggende norsk, kartleggingsverktøyet ”Språkkompetanse i grunnleggende norsk” og elevens utviklingsnivå. Temaplaner og årsplaner legges inn på Its learning og er utgangspunkt for planleggingen.

Eleven skal delta i den ordinære klasseundervisningen i norsk. Timene i grunnleggende norsk og morsmål legges utenom ordinær timeplan så langt det lar seg gjøre.

Materiell:

- Vi har i løpet av denne tida bygget opp en god materiellsamling. Koordinator for minoritetsspråklige elever og koordinator for spesialundervisning har vært ansvarlige for hvert sitt budsjett, og har samarbeidet om innkjøpene. Dette ligger under skolens bibliotek og hentes ut derfra.
- Vi har også innredet et godt utstyrt spesialrom.

2.9 ÅRSHJUL, hva gjøres og når?

Samarbeidsmøter mellom GNO- lærer, kontaktlærer og morsmåslærer. Kartleggingsverktøyet må være sentralt på dette møtet.	AUGUST
Kursing, oppfølging i bruk av kartleggingsverktøyet, It`s learning og digitale mapper. Samarbeidsmøter mellom GNO-lærer, kontaktlærer og morsmåslærer.	SEPTEMBER
GNO-lærer, kontaktlærer og morsmåslærer drøfter de minoritetsspråklige elevene med tanke på behov for oppmelding, kartlegging og sakkyndig vurdering. Samarbeidsmøter mellom GNO-lærer, kontaktlærer og morsmåslærer.	OKTOBER
Samarbeidsmøter mellom GNO-lærer, kontaktlærer og morsmåslærer.	NOVEMBER
Samarbeidsmøter mellom GNO-lærer, kontaktlærer og morsmåslærer.	JANUAR
Samarbeidsmøter mellom GNO-lærer, kontaktlærer og morsmåslærer.	FEBRUAR
Uke 12: ”Elevens språkprofil” (excel) skal fylles ut og leveres rektor.	MARS
Samarbeidsmøter mellom GNO-lærer, kontaktlærer og morsmåslærer.	APRIL
Samarbeidsmøter mellom GNO-lærer, kontaktlærer og morsmåslærer.	MAI
Samarbeidsmøter mellom GNO-lærer, kontaktlærer og morsmåslærer.	JUNI

3.0 EVALUERING:

Evaluering av resultatmål og effektmål, mål og måloppnåelse er gjennomført på følgende måte. Vurdering av et utvalgt resultatmål ”*Utvikle et bedre samarbeid mellom kontaktlærer, lærer i GNO og morsmåslærer i somalisk*” er gjennomført med to intervju med morsmåslærer Idil, ett under og ett etter prosjektet. Dette er beskrevet under i punkt 3.1.

Evaluering av effektmål ”*Utvikle et godt samarbeid om en helhetlig språkopplæring for somaliske barn på Stange skole*” er gjennomført ved å foreta en statusbeskrivelse av Stange skoles samarbeid om språkopplæring før, under og etter prosjektet. Dette er å finne under punkt 3.2. Videre har vi evaluert måloppnåelse gjennom drøftinger i prosjektgruppen. Har vi nådd målet om et godt samarbeid om en helhetlig språkopplæring for somaliske barn på Stange skole? Hva har vi fått til og hva blir veien videre? Dette redegjør vi for i punkt 3.3. Avslutningsvis sier vi noe om hvordan vi har arbeidet i prosjektgruppen, hva har vi lært og hvilke tanker har vi om det videre arbeidet.

3.1 STATUS/ BESKRIVELSE FØR, UNDER OG ETTER PROSJEKTET

FØR PROSJEKTET- Situasjonsbeskrivelse/problemnotat:

Erfaringer fra arbeidet med minoritetsspråklige elever har vist at selv om de snakker et tilsynelatende godt norsk, så har de et dårlig ordforråd. Dette gjelder også for de minoritetsspråklige elevene som er født i Norge. De mangler ofte begreper til å uttrykke følelser, familieforhold, kroppsdeler, utstyr i hjemmet osv. Dette er på mange måter forståelig, fordi de som oftest bruker sitt eget morsmål hjemme. Problemene blir mer synlige fra 4. klasse og oppover trinnene. De får også problemer med begreper fra natur- og samfunnsfag. Dette gjør at det er viktig å gå systematisk til verks fra elevene starter på skolen.

Det jobber 10 morsmåslærere på Stange skole, de fleste uten formell kompetanse. De fleste har vi liten kontakt med, fordi de har få timer på skolen eller kommer og underviser etter ordinær undervisningstid. De har ofte mange små stillinger og reiser rundt til flere skoler i Stange kommune, og også til andre kommuner. De er ikke med på noen møter på skolen, til det er stillingene for små. Dette betyr at vi vet lite om hva og hvordan de driver sin

undervisning. Morsmåslærerne har ofte med seg sitt eget materiell/bøker de bruker. Det har vært vanlig at morsmåslærerne har kommet og tatt med seg elever ut i gruppe. Elevene har da fått den undervisningen morsmåslæreren har planlagt, men har da kanskje mistet to timer i matematikk eller i et annet fag i uken, over mange år. Noen morsmåslærere har brukt sine timer med eleven inne i elevenes klasse. Det har da fungert slik at de har fått ekstra hjelp med det klassen jobber med de timene. Dette kan være meget nyttig i f. eks matematikktimer. I uheldige tilfeller har morsmåslærer sine timer i for eksempel musikktimen og blir da til liten hjelp for sine elever.

De morsmåslærere vi har mest kontakt med er de som har stor stilling. De møter vi ved arbeidsplassene og i pausen. Dette gjelder på Stange skole morsmåslærere i somalisk og swahili. Når de er inne i klassen som morsmålsassistent eller morsmåslærer, er de med på det opplegget som læreren for timen har. Vedkommende fungerer da som morsmålsassistent, siden de da ikke har vært med på planlegginga. Det kan også ha en funksjon som tospråklig undervisning. Det er enklere å få til dette med de morsmåslærerne vi ser ofte. Vi snakker uformelt om elever og undervisningsopplegg og kan også avtale å ha korte møter for å avklare og planlegge timer.

Stange skole har valgt å bruke TOSP-prøven på de minoritetsspråklige elevene. Prøven er på både norsk og somalisk. På vår skole har vi bestemt at prøven ikke skal tas i 1. klasse. Dette er et år hvor mange nye ord og begreper kommer inn og nå trener vi også systematisk på dette. I år har morsmåslærer tatt TOSP- prøven på elevene i 3. og 4. klasse på somalisk. Kartlegging av norsk gjør lærerne i grunnleggende norsk på de ulike trinnene. Tanken er å sammenligne og se hvilket språk eleven er sterkest på. TOSP tester ordforråd og begreper. Prøven vil vise om det kan være hensiktsmessig å jobbe med disse to elevene i 3. og 4. klasse på samme måte som elevene i 1. klasse.

På bakgrunn av dette ser vi behov for:

- En samlet plan for undervisning av denne elevgruppen
- Timeplantekniske forutsetninger lagt i bånd
- Spredning av kunnskaper og ferdigheter til hele kollegiet
- Mer tid avsatt til koordinator for å kunne bidra mer når det gjelder veiledning, testing og tilrettelegging for denne gruppa elever.

- Systematisk oppfølging av barns språkopplæring fra de starter på skolen

UNDER PROSJEKTET

Etter at vi kom med i prosjektet, har lærer i grunnleggende norsk hatt flere korte møter og uformelle samtaler med morsmåslærer om 1. klasse sitt undervisningsopplegg i morsmål og i grunnleggende norsk.

Lærer i grunnleggende norsk og morsmåslærer har en felles time pr. uke i gruppa. I disse timene arbeides det for å sikre en felles forståelse for hva det skal jobbe med. Dette medfører at morsmåslæreren vet hva hun skal gjøre i timene og hvilke mål det jobbes mot. Det gir også en trygghet for hva som forventes av morsmåslærer på 1. og 2. trinn. Hun blir også mer fortrolig med materialet som brukes og som er tilgjengelig på skolen, noe hun nyttiggjør seg i forhold til undervisning på andre trinn. To av morsmålstimene er timeplanlagt etter ordinær undervisningstid. Det betyr at eleven får dette i tillegg og ikke mister andre timer.

ETTER PROSJEKTET

Samtale med somalisk morsmåslærer, 17.06.08 – under prosjektet

Idil har vært en viktig medspiller i prosjektet. Vi ønsket derfor å foreta et miniintervju med henne, for å høre hennes erfaringer med prosjektet. Det praktiske arbeidet og utprøvinga har foregått i første klasse, og siden Eva er den som har jobbet tett med Idil dette året, ble det jeg, Berit, som hadde denne samtalen med henne. Det som kom fram her, bekreftet det inntrykket Eva satt med.

Jeg stilte åpne spørsmål og lot henne fortelle; om det hun hadde vært med på; om før- og nå-situasjonen. Hun var udelt positiv til endringene og forklarte det i korte vendinger:

Før var hun eneansvarlig for mange av timene sine, og jobbet stort sett med undervisning i somalisk. Dette måtte hun selv tilrettelegge, finne bøker, materiell osv. Timene hadde liten sammenheng med hva som var tema i klassen. Noen av disse timene ble etter hvert lagt utenom ordinær undervisningstid.

En del av timene var lagt som tospråklig assistent, stort sett i fagene norsk og matematikk. Hun ”dumpet” da inn i timene, orienterte seg om hva som foregikk, og støttet og hjalp de somaliske elevene etter beste evne.

Nå, i første klasse, følges et opplegg som er systematisk og grundig. Eva og Idil samarbeider om tema. De blir enige om hvilke begreper det skal jobbes med. På den måten blir det sammenheng i hva elevene lærer.

Elevene får undervisningen i grunnleggende norsk i tillegg til klasseundervisningen. Elevene mister ikke noe, de får derimot noe i tillegg. Klasselærer kan være med å forsterke innlæringen, i og med dette samarbeidet.

Erfaringene som er gjort i løpet av dette skoleåret i første klasse, vil få konsekvenser for planlegging og tilrettelegging framover, først og fremst på småskoletrinnet, men etter hvert også på de andre trinnene.

Eva og Idil har kommet langt når det gjelder planlegging for 2. klasse. Man vil videreføre det arbeidet som er påbegynt i 1. klasse.

Samtale med somalisk morsmåslærer 30.10.08, – etter prosjektet:

Vi ønsket å få belyst nå- situasjonen sett fra morsmåslærers synsvinkel og satte oss ned for en uformell samtale med henne. Spørsmålet blir i hvor stor grad vi klarer å videreføre arbeidet etter prosjektperioden.

Følgende kom fram under samtalen:

I første klasse drar vi nytte av de erfaringene vi gjorde oss forrige skoleår. Vi har gode erfaringer med måten vi har jobbet på under prosjektperioden, blant annet hvor viktig det er å starte i første klasse med systematisk opplæring i begreper og at samarbeidet mellom GNO-lærer og morsmåslærer fungerer. I første klasse går det litt tid med til tilvenning og til å etablere gode rutiner. Men så snart dette var på plass, og Eva hadde informert personalet om arbeidet i prosjektet, var vi i gang. Morsmåslærer kjenner opplegget og tar ansvaret for dette. Hun har satt lærerne inn i tankegangen og metodikken, slik at de kan bruke metodene og materialet. Og lærerne er begeistret.

I andre klasse fortsetter samarbeidet mellom Eva og morsmåslærer som beskrevet, og arbeidet fra 1. klasse videreføres.

Tredje klasse har fortsatt ingen elever i målgruppa. I fjerde klasse, hvor vi har én elev, har vi ut fra elevens behov, valgt å arbeide med og tilpasse klassens fagplaner, for å styrke arbeidet i den ordinære undervisningen. Både morsmåslærer og lærer i GNO arbeider med dette for øyet, og foreløpig ser det ut som dette har vært et riktig valg. Men planen kan forandres og tilpasses under veis.

Alt i alt uttrykker morsmåslærer stor tilfredshet med opplegget og arbeidet med denne elevgruppa nå. Arbeidet er strukturert, hun vet hva hun skal gjøre og kan forberede timene sine. Det gir henne en verdsatt rolle og betyr mye for hennes selvfølelse og motivasjon.

3.2 OPPSUMMERING, VURDERING OG DRØFTING AV MÅLOPPNÅELSE?

Dette prosjektet har ført til en del endringer ved Stange skole. Rektor og lærere som har deltatt i prosjektet uttaler at de har tilegnet seg kunnskap og kompetanse som f.eks har ført til følgende:

- Ressurser til innskolingsklassa har vært greit å få til
- Det er avsatt noe tid til samarbeid mellom lærer i GNO og lærer i morsmål.
- Dette skaper en større forståelse mellom GNO-lærer og morsmåslærer for hva opplæringen skal inneholde og hvem som gjør hva
- Andre lærer gir uttrykk for at de er glade for det arbeidet som gjøres. De ser at elevene mestrer den øvrige opplæringen bedre når sentrale begreper er lært på forhånd
- Prosjektet har bidratt til kompetanseheving hos elever 1. – 4. trinn. Lærerne mener at elevene får et bedre grunnlag for videre opplæring etter prosjektet enn de tidligere har hatt
- GNO og morsmålsundervisning er lagt utenom timeplanen slik at de somaliske elevene lettere kan få delta i det som for øvrig skjer i klassen
- Samlet sett har lærerne et mer bevisst forhold til hva opplæringen skal innholde og hvilke metoder de bruker for språkopplæring på de ulike trinnene

- Prosjektet har bidratt til ny kartleggingskompetanse og et bevisst forhold til hva man skal bruke på Stange skole. Skolen har startet intern kursing i forhold til Nasjonalt kartleggingsverktøy. Dette er kartlegging som skal benyttes som grunnlag for rektors vedtak i forhold til Opplæringsloven §2 – 8. TOSP er et kartleggingsverktøy skolen har kjennskap til fra før. Både morsmåslærer og GNO-lærer/kontaktlærer har benyttet dette og kan benytte dette ved behov.
- Den kompetansen skolen har tilegnet seg gjennom dette prosjektet kan sees i sammenheng med tidligere prosjekter og oppleves som relevant i forhold ny prosjekter skolen står overfor som f. eks ØLU (Økt læringsutbytte)

Samtidig erfarer man ved Stange skole at

- Prosjektet ”Sammen om språkopplæring” er noe lærerne i prosjektgruppen ”pusler” med. Hva gjør de andre på skolen?
- Det er liten kunnskap om og forståelse for prosjektet i kollegiet
- Samarbeidet mellom lærere/GNO-lærer og morsmåslærer kan bli tilfeldig og noe personavhengig.
- Lite tid og ikke fastsatt tid til samarbeid gjør dette sårbart
- Den kompetansen og de positive erfaringene man har gjort kan bli vanskelige å videreføre i praksis da lærerne på trinnene selv legger timeplanen og bestemmer innhold og metoder for opplæringen

Har vi nådd målet om å *utvikle et godt samarbeid om en helhetlig språkopplæring for somaliske barn på Stange skole*? Innledningsvis har vi sagt noe om at dette har vært et langsiktig mål for oss og vi har ikke satt dato for når dette målet skal være nådd. I og med at dette har vært et langsiktig mål for prosjektet og i prosjektperioden, må vi ved prosjektets slutt gjøre opp status. På bakgrunn av hva vi tidligere har gjort rede for, kan vi på den ene siden si at målet ikke er nådd. Men på den andre siden kan vi si at vi er godt på vei. Prosjektet har ført til et bedre samarbeid og en mer helhetlig språkopplæring for somaliske elever ved Stange skole enn det var tidligere. Samtidig som prosjektet har tilført Stange skole ny kompetanse og et bevisst forhold til praksis, ser vi at det gjenstår et stort stykke arbeid før samarbeidsmodellen er implementert i sin helhet ved Stange skole. Videre kan man også drøfte om samarbeidsmodellen ”Sammen om språkopplæring” skal sees på som en visjon, et ideal eller en forpliktende mal for det arbeidet som skal gjøres med språkopplæring for

somaliske barn ved Stange skole. Vi erfarer at det ikke alltid er samsvar mellom idealer og realiteter. Prosjektgruppen mener og tror at prosjektet og veilederen ”Sammen om språkopplæring” kan være til god hjelp i det arbeidet som skal gjøres og på sikt bidra til *et godt samarbeid om en helhetlig språkopplæring for somaliske elever på Stange skole.*

TANKER OM DET VIDERE ARBEIDET:

Implementering av prosjektet

Behov for implementering av prosjektet i kollegiet

Timeplanlegging

GNO-timer og morsmålsundervisning bør legges utenom timeplanen for øvrig. Det er viktig at noe bestemmes ovenfra. Dette bør ikke være tilfeldig og opp til hvert enkelt trinn.

TRAS

Stange skole har fått elever fra barnehagen inneværende skoleår som er kartlagt med TRAS. Det er ønskelig at alle somaliske barn som starter på Stange skole skal ha denne kartleggingen med seg. For at dette skal være mulig og at Stange skole skal kunne nyttegjøre seg dette verktøyet, må følgende forutsetninger være til stede:

- Samarbeid med barnehager
- Kompetanseheving for skolen i forhold til TRAS

Leksehjelp

Hjelp til lekser hjemme er vanskelig i forhold til minoritetsspråklige elever.

Plass på SFO er ikke obligatorisk og det koster dessuten penger.

Lærerne ser at elever hadde fått et mye bedre grunnlag for opplæringen dersom de hadde hatt leksehjelp. Dette må skolen få til for minoritetsspråklige elever!

3.3 OM PROSESSEN OG SAMARBEIDET I PROSJEKTET

Proessen:

- Vi famlet og reflekterte lenge før vi kom frem til et konkret tema og en klar problemstilling. Temaene skiftet fra det ene møtet til det andre. Prosessen gikk noe tregt og problemstillingen var først klar høsten 2007. I denne prosessen krevdes det ledelse og styring før vi kunne ”lande”. I tillegg fikk vi veiledning i forhold til dette. Prosessen rundt dette har vel vært som slike prosesser skal være.
- Faste møter og god struktur har vært nyttig. Dette har sikret fremdrift.
- God og ryddig prosjektledelse har bidratt til at alle har deltatt i prosjektet.
- Det å være med i et prosjekt er mye arbeid. Når vi har sagt at vi skal være med i prosjektet er dette forpliktende. I perioder har det føltes som stort arbeidspress/mengde. Det har vært vanskelig å rydde tid til dette. Tid til prosjektet burde kanskje vært avtalesfestet med leder i forkant. Vi føler at vi har vært lojale i forhold til det vi har avtalt. Det har til tider vært utfordrende i forhold til stort arbeidspress eller sykdom. Vi har i det store og det hele gjort det som vi har avtalt.
- Samtidig som prosjektet ble formet, startet Stange skole og lærerne der endring og utvikling av egen praksis. Skolen erfarte at små endringer var nødvendig og følte at små endringer ikke var store nok til å kunne kalles prosjekt.
- Vi har utfyllt hverandre godt i gruppen både i forhold til fag og til gruppeprosessen.

Samarbeidet:

- Vi opplever stort samhold i gruppen. Presentasjonen på Elverum styrket dette. Vi føler at vi har vært sammen om prosjektet ”Sammen om språkopplæring”
- Vi vil ikke legge skjul på at vi har hatt diskusjoner og opplevd uenighet i gruppen. Dette har i hovedsak dreid seg om fag.
- Det er viktig å ha rektor med i prosjektet. Dette spesielt i forhold til videre implementering.
- Det har vært en fordel å være seks i gruppen. Vi har hatt noe forfall pga sykdom. Ved å være seks har vi som gruppe vært mindre sårbar og vi har klart å holde det gående.

- Vi føler at dette har vært et nyttig samarbeid, spesielt faglig sett. Men prosjektsamarbeidet har gjort noe med relasjonen mellom skole og PPT. Dette tenker vi gjør oss bedre rustet til å takle faglige utfordringer senere.
- I tillegg til at møtene har vært interessante og lærerike faglig sett, har vi hatt det veldig hyggelig og morsomt sammen. Så nå gleder vi oss til alle festlige, morsomme og lærerike avslutningsseanser vi skal få være med på!

4 LITTERATURLISTE

- Plan for opplæring av minoritetsspråklige barn og unge i skolen
Frogn kommune 2006
- Veileder minoritetsspråklige elever
Stange kommune 2006
- Kartlegging av minoritetsspråklige elevers språkferdigheter
En veileder for skoleeier, skolens ledelse og lærere i grunnskolen
Fylkesmannen i Oslo og Akershus, Utdanningsavdelingen 2003
- Minoritetsspråklige med særskilte behov
En bok om utredningsarbeid
Espen Egeberg (red.)
Cappelen akademiske forlag 2007
- Likeverdig utdanning i praksis!
Strategiplan
Strategi for bedre læring og større deltakelse av språklige minoriteter
i barnehage, skole og utdanning 2004 - 2009
Utdannings- og forskningsdepartementet
- Kompetanse for tilpasset opplæring
Artikkelsamling
Kapittel 5: Thor Ola Engen: Tilpasset opplæring i et sosiokulturelt perspektiv
Utdanningsdirektoratet 2007

- Loven, læreplaner og den flerkulturelle virkeligheten
Sissel Ingebjørg Anderssen
Hovedoppgave 2002
Hovedfag i flerkulturell og utviklingsrettet utdanning
Avdeling for lærerutdanning
Høgskolen i Oslo
- Språkkompetanse i grunnleggende norsk
Veiledning
Kartleggingsmateriell
Utdanningsdirektoratet 2007
- Læreplaner for språklige minoriteter
Læreplan i grunnleggende norsk for språklige minoriteter
Læreplan i morsmål for språklige minoriteter
Utdanningsdirektoratet 2007
- ISP-kurs 2005 "Tospråklig utvikling og minoritetsspråklighet" av Sissel Lyngstøl ved
Institutt for spesialpedagogikk ved Universitet i Oslo

5 VEDLEGG

1. Prosjektbeskrivelse
2. Kronologisk oversikt over prosjektarbeidet
3. Referat fra skolebesøk

Vedlegg 1:

STANGE KOMMUNE
BARN OG FAMILIE
Pedagogisk-psykologisk Tjeneste

NAFO-PROSJEKTET
PROSJEKTBEKRIVELSE 04.01.08 (REVIDERT 14.02.08)

Prosjektets navn	SAMMEN OM SPRÅKOPPLÆRING
Prosjektperiode	Høsten 2007 – Høsten 2008
Prosjektgruppe	Stange PPt - Iren Nyborg Palfi - spesialpedagog Thrine Teien Rustad - spesialpedagog Annemor Skaare – spesialpedagog/leder Stange skole - Eva Sandelin - lærer Berit Rognan - lærer Morten Brendlien – rektor
Prosjektleder	Annemor Skaare
Bakgrunn for prosjektet	Stange PPt og Stange skole har samarbeidet om minoritetsspråklige elever sammen med Øverby kompetansesenter i perioden jan. 2005 – juni 2006. Dette var et positivt samarbeid som bidro til å heve vår kompetanse. Gjennom NAFO-prosjektet fikk vi anledning til å fortsette samarbeidet og ytterligere heve vår kompetanse innenfor fagfeltet. Språk- og språkopplæring er sentralt for denne gruppen av elever. Morsmåslærer er en viktig samarbeidspartner i dette arbeidet. Vi ønsker gjennom vårt prosjekt å ha fokus på språkopplæringen i de første klassetrinn (1 – 4). Vi har videre valgt å ha fokus på de somaliske elevene på disse klassetrinn. Begrunnelse for dette er at somaliere er en gruppe minoritetsspråklige som blir boende i Stange kommune over tid.
Problemformulering	Hvordan samordne en helhetlig språkopplæring for somaliske barn på Stange skole
Mål for prosjektet	<ul style="list-style-type: none">- Utarbeide en modell/veileder for en helhetlig språkopplæring for somaliske elever på 1. – 4. klassetrinn- Utvikle et godt samarbeid med morsmåslærere i somalisk- Finne fram til egnet kartleggingmateriell for å evaluere somaliske elevers språkutvikling og språklig mestring
Gjeldende lover og forskrifter som må ligge til grunn for arbeidet vårt: Opplæringsloven §2 - 8	Elevar i grunnskolen med anna morsmål enn

<p>Rundskriv F-08-04</p> <p>Rundskriv F-008-03</p>	<p>norsk og samisk har rett til særskild norskopplæring til dei har tilstrekkeleg dugleik i norsk til å følgje den vanlege opplæringa i skolen. Om nødvendig har slike elevar også rett til morsmålsopplæring, tospråkleg fagopplæring eller begge delar.</p> <p>Fra og med skoleåret 2003/2004 skal det fattes enkeltvedtak etter §2 – 8. Skolen må foreta en individuell vurdering av den enkelte elev og av hvilke opplæringsbehov eleven har. Det er rektor ved hver enkelt skole som fatter enkeltvedtak.</p> <p>Kartlegging: Det er kommunene/skolene sitt ansvar å kartlegge elevenes behov med sikte på å gi den enkelte elev et tilbud som er mest mulig i samsvar med elevens forutsetninger. Målet med tilrettelegging er at elevene raskest mulig lærer seg norsk slik at de kan følge den ordinære undervisningen i skolen.</p>
<p>Milepæler</p>	<p>Desember 2007: Levere prosjektbeskrivelse Ansvarlig: Prosjektleder</p> <p>Desember 2007 - Januar 2008: Avklarende møte med morsmålslærere Besøk på Fagerlund skole, Ringsaker kommune Ansvarlig: Stange skole</p> <p>Februar 2008: Arbeidsmøte Stange PPT – Stange skole Tema: Oppstart på utarbeidelse av modell/veileder for en helhetlig språkopplæring. Møteplan/tidsplan lages og vi kommer fram til en arbeidsfordeling.</p> <p>Møte i referansegruppa 14.02.08. Prosjektleder møter</p> <p>Mars 2008: Arbeidsmøte Stange PPT – Stange skole Fortsatt jobbing med modellen/veilederen Samarbeid med morsmålslærer Timeplanlegging for neste skoleår Evt. besøk til andre skoler</p> <p>April 2008: Arbeidsmøte Stange PPT – Stange skole Fortsatt jobbing med modellen/veilederen</p>

	<p>Samarbeid med morsmåslærer Timeplanlegging for neste skoleår Evt. besøk til andre skoler</p> <p>Mai 2008: Nettverkssamling 07. – 08. mai på Hamar</p> <p>Juni 2008: Arbeidet med modellen/veilederen avsluttes. Modellen/veilederen er klar til å taes i bruk høsten 2008. Framdriftsplan lages for høsten 2008.</p>
Evaluering	<p>I arbeidet med modellen/veilederen må vi finne fram til et enkelt måleverktøy som kan vise om vi lykkes med det arbeidet vi gjør. Parallelt med arbeidet med modellen/veilederen, vil vi utvikle en enkel undersøkelse som kan benyttes som evalueringsverktøy. Lykkes vi med arbeidet? Lykkes vi i mindre grad, må vi justere modellen/veilederen underveis.</p>

Vedlegg 2:

NAFO

**Nasjonalt senter for
flerkulturell opplæring**

NAFO-PROSJEKTET 2007 – 2008

KRONOLOGISK OVERSIKT:

- **Januar 2007**
Mottok beskrivelse av prosjektet
Se beskrivelse datert 22.12.06
- **01.03.07**
Arbeidsmøte Glåmdal PPS
Deltagere: Thrine og Annemor
Se eget ref.
- **April 2007**
Foreløpig prosjektskisse fra ulike kommuner
- **23.04.07**
Nettverksmøte Glåmdal PPS
Deltagere: Thrine og Annemor
Se eget ref. og kompendier fra Sunil Loona: Begrepsutvikling og Rolf Torbo:
Div. om prosjekt
- **04.05.07**
Samarbeidsmøte med Stange skole
Tilstede: Berit, Eva, Morten, Thrine, Annemor
Drøfting rundt prosjektet.
Ønsker Stange skole å være med på prosjektet?
Hva konkret ønsker vi å jobbe med?
Hvem skal delta?
- **11.05.07**
Samarbeidsmøte Stange skole – Stange PPT
Tilstede: Berit, Eva, Morten, Annemor
Drøfting rundt prosjektet.
Nå er Stange skole med.
Vi drar på nettverkssamling i Kongsvinger 07.- 08.06.07 sammen.
Vi ønsker å ha fokus på morsmåslærer.
Prosjektskisse: Annemor utarbeider et forslag medio mai.
Denne finleses og korrigeres slik at den er klar før nettverkssamlingen.
- **31.05.07**
Prosjektskisse fra Stange kommune, se denne

- **07. – 08.06.07**
Nettverkssamling i Kongsvinger
Deltagere: Berit, Eva, Morten, Thrine, Annemor
Se eget program.
- **18.09.07**
Samarbeidsmøte Stange skole – Stange PPt
Se eget ref.
- **20.09.07**
Møte i referansegruppa, Glåmdal PPS
Deltager: Annemor
Se eget ref.
- **26.10.07**
Samarbeidsmøte Stange skole – Stange PPt
Se eget ref.
- **05.11.07**
Veiledning med Rolf Torbo og Lisbet Nybakke (spes.ped/logoped, Lørenskog PPt)
Deltagere: Berit, Eva, Iren, Thrine, Annemor
- **08. – 09.11.07**
Nettverkssamling på Kongsvinger
Deltagere: Berit, Eva, Iren, Thrine, Annemor
Se eget program.
- **10.11.07**
Statusbeskrivelse, se denne
- **12.12.07**
Avklaringsmøte Stange skole – Stange PPt
Se eget ref.
- **03.01.08**
Statusbeskrivelse, se denne
- **04.01.08**
Prosjektbeskrivelse, se denne
- **05.02.08**
Samarbeidsmøte Stange skole – Stange PPt
Se eget ref.
- **14.02.08**
Møte i referansegruppa, Glåmdal PPS
Deltager: Annemor

Se eget ref.

- **11.03.08**
Samarbeidsmøte Stange skole – Stange PPt
Se eget ref.
- **13.03.08**
Veiledning med Rolf Torbo og Lisbet Nybakke
- **27.03.08**
TRAS – presentasjon av TRAS for barnehager i Stange kommune
Deltagere: Iren og Thrine
- **22.04.08**
Samarbeidsmøte Stange skole – Stange PPt
Se eget ref.
- **24.04.08**
Konferanse, Høgskolen i Hedmark:
Norskopplæring for minoritetsspråklige elever – hele skolens ansvar?
Deltagere: Berit, Eva, Iren, Thrine, Annemor
- **07.-08.05.08**
Nettverkssamling på Hamar
Deltagere: Berit, Eva, Morten, Iren, Thrine, Annemor
Se eget program
- **19.05.08**
Besøk Lørenskog PPK og Åsen skole
Deltagere: Berit, Eva, Morten, Rune, Iren, Annemor
Se eget ref.
- **20.05.08**
Samarbeidsmøte Stange skole – Stange PPt
Se eget ref.
- **03.06.08**
Samarbeidsmøte Stange skole – Stange PPt
Se eget ref.
- **05.09.08 og 09.09.08**
Møte internt HIPPT
Se eget ref.
- **September 2008**
Framdriftsplan for høsten 2008
- **11.09.08**
Samarbeidsmøte Stange skole – HIPPT

Se eget ref.

- **18.09.08**
Samarbeidsmøte Stange skole – HIPPT
Se eget ref.
- **22.09.08**
Samarbeidsmøte Stange skole - HIPPT
- **01.10.08**
Samarbeidsmøte Stange skole – HIPPT
Se eget ref.
- **02.10.08**
Møte i referansegruppa, Glåmdal PPS
Deltager: Annemor
Se eget ref.
- **14.10.08**
Samarbeidsmøte Stange skole – HIPPT
Se eget ref.
- **15.10.08**
Konferanse med prosjektframlegg, Skogmuseet, Elverum
Deltagere: Prosjektgruppa
- **07.11.08**
Samarbeidsmøte Stange skole – HIPPT
Se eget ref.
- **22 – 23.01.09**
Avslutningskonferanse, Høgskolen i Oslo

Vedlegg 3:

Besøk på Lørenskog PPK og Åsen skole 19.05.08.

Deltagere: Stange skole: Berit, Eva, Morten, Rune
Stange PPT: Iren, Annemor

Lørenskog PPK:

Vi fikk en flott mottagelse av Rolf og co.
Deilig frukt og lunsj ble servert.

Info om Lørenskog PPK:

Lørenskog PPK (Pedagogisk-psykologisk kontor) er en del av skole- og oppveksttjenesten i Lørenskog med skole- og oppvekstsjefen som nærmeste overordnede.

PPK er organisert som et felleskontor med PP-leder som ansvarlig for 5 faggrupper:

- PPT (Pedagogisk-psykologisk tjeneste)
- Logopedi/audiopedagogikk
- Spesialpedagogiske tiltak for førskolebarn
- Voksenopplæring på grunnskolen område
- Sekretariat for samordning av hjelpetiltak (SESAM)

Når det gjelder minoritetsspråklige barn/elever er det en koordinator for barn i førskolealder og en koordinator for elever i grunnskolen. Begge disse koordinatorstillingene er tilknyttet PPK.

Lørenskog er den 3.største innvandrerkommunen i landet (Oslo og Drammen er de to største). Kommunen har lang erfaring med minoritetsspråklige barn/elever.

Det er minoritetsspråklige elever på alle skoler, flest på Åsen skole.

Åsen skole er en fokusskole for NAFO (se ref. fra besøk på Åsen skole).

To prosjekt fikk vi nærmere orientering om:

- Lek og lær/Ord som gror (førskole)
- Les og skriv (grunnskole)

Prosjektene var initiert av PPK og var i samarbeid med barnehage og skole.

PPK's rolle:

- Kontinuerlig veiledning
- Faglig påfyll
- Øke kompetanse på kartlegging

En erfaring fra prosjektarbeid: Det er vanskelig å holde "trykket" oppe etter at prosjektet er avsluttet. Det er fortsatt tilbud om veiledning etter behov fra PPK, men dette avtar gjerne etter hvert.

Det har vært en oppfølgingsundersøkelse som viser at noen jobber like bra etter prosjektperioden. Andre steder er det i ferd med å dø ut.

Lørenskog PPK har mottatt "Det-nytter"-prisen. Dette for det gode arbeid med SESAM.

Vedlegg:

- Orientering om Lørenskog PPK
- Virksomhetsplan, Åsen skole

Annemor Skaare
Referent